

KISANTAL TAMÁS

Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis

Freud és Certeau szövegei elé

Az alábbi összeállítás némiképp meglepetést kelthet az olvasókban, hiszen megszokhatták, hogy az *Aetas* „Elmélet és módszer” című rovatában általában olyan tanulmányok és fordítások találhatók, melyek az újabb – de legalábbis a nem túl régi –, a historiográfiával kapcsolatos teóriákat, metodológiai problémákat járják körül. A mostani két szöveg egyike, Sigmund Freud „történelmi esettanulmánya” azonban finoman fogalmazva nem éppen „*up-to-date*”, hiszen több mint nyolcvan éve, 1922-ben íródott. Másfelől már maga az a kérdés is a mai napig erősen vitatott, hogy a pszichoanalízis módszere alkalmazható-e egyáltalán a történettudományban – bár valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha azt mondjuk: Freud és a pszichoanalitikus elmélet nem túlságosan népszerű a történészek körében. Még az olyan történészek között sem feltétlenül, akik egyébként bizonyos (szociál- vagy individuál)pszichológiai irányzatokat a historiográfiai kutatások terén használhatónak tartanak. A pszichohistóriát tárgyaló, összefoglaló jellegű tanulmányában például Botond Ágnes a diszciplína történetét ismertetve meglehetősen röviden tárgyalja Freud nézeteit, megemlíti antropológiai, történelmi jellegű szövegeit (a *Totem és tabu*, a *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke*, valamint a *Mózes, az ember és az egyistenhit* címűeket¹), majd megjegyzi: „Freudnak e társadalomtudományok felé kacsingató művei nem épülnek valós történeti tényekre, sterilek és erősen spekulatívak. A történelem a legjobb esetben is csak illusztráció a pszichológiai elmélethez. [...] Freud terapeutaként és botcsinálta történészként is az interpretációs szabadság híve volt. Freud történelemszemlélete a mának a múltba, az ontogenezisnek (egyedfejlődés) a filogenezisre (törzsfajlődés) való projekcióján alapul.”²

Kétségtelen, hogy Freud történelmi jellegű írásai erősen támadhatók, persze csak annyiban, amennyiben maga a pszichoanalízis elmélete is megkérdőjelezhető – hiszen a szerző hitt abban, hogy az általa alapított tudomány lényegében a humaniorák bármely területén alkalmazható, sőt a lélekelemzés módszere képezi a humántudományok alapját. Szerinte ugyanis voltaképpen két fajta tudomány létjogosult: a lélektan – melyen belül megkülönböztethető a tiszta és az alkalmazott lélektan (az előbbibe tartozna a pszichoanalízis, az utóbbiba pedig a pszichoanalitikus alapokon nyugvó szociológia, történettudomány

¹ Freud, Sigmund: *Totem és tabu*. Fordította: Ferenczi Sándor. In: Uő: Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások. Budapest, 1995. 25–158.; Freud: *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke*. Ford.: Vikár György. In: uő: Művészeti írások. Budapest, 2001. 115–200.; Freud: *Mózes – Michelangelo Mózes*. Két tanulmány. Ford.: F. Ozorai Gizella és Kertész Imre. Budapest, 1987.

² Botond Ágnes: *Pszichohistória*. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest, 2003. 541.

stb.) –, valamint a természettudomány. Emellett atekintetben mindenesetre fenntartással kezelendők a freudi történelmi elemzések, hogy a szerző olyan tudományos és elméleti apparátussal dolgozott, amely akkoriban kurrensnek számított, mára azonban nagyrészt már meghaladott (például a *Totem és tabu* fejtegetéseit nagyrészt Frazer antropológiájára építette).

Az alább közölt Freud-írás annyiban mindenképp különleges, hogy nem egy, az emberiség megformálódásával kapcsolatos metaelméletet generál (mint a *Totem és tabu*), és nem is homályos történelmi spekulációk segítségével próbálja ezt egy bizonyos korszakra alkalmazni (mint a *Mózes-tanulmány*), hanem egyetlen 17. századi esetet, egy „fausti” eseményt (egy festő ördöggel kötött paktumának történetét) próbál történelmi források alapján értelmezni. Interpretációja persze jellegzetesen freudi értelmezés: nagyjából úgy viszonyul Christoph Haitzmann különös históriájához, mint saját, korabeli, a „díványon fekvő” pácienseihez, hasonló tudattalan elfojtásokat, neurózisokat vél felfedezni a festő történetében, mint hisztériával kezelt betegeinél.

A freudi „esettanulmány” és Michel de Certeau szövegének egymás mellé helyezése kettős célt szolgál. Egyrészt egy eddig nálunk ki nem adott történeti esettanulmány közlésével a klasszikus, freudi pszichoanalízisnek a történelem területére tett kirándulását kívánjuk bemutatni, egy vitatott, ám tudománytörténetileg mindenképpen jelentős irányzat módszerét, értelmezésmódját illusztrálni. Másrészt egy olyan gondolkodó, Certeau kommentárját közöljük, aki a 17. század társadalom-, egyház- és kultúrtörténészeként Freud értelmezését értelmezi, illetve Freud-interpretációján keresztül fogalmazza meg véleményét a történetírás és a pszichoanalízis viszonyával kapcsolatban (mert Certeau szerint a két diszciplína között sokkal mélyebb és alapvetőbb az összefüggés, mint azt a történettudomány – vagy akár a pszichoanalízis – gondolná).

Ha Freudról azt mondtuk, hogy történész körökben ismert, de ellentmondásos, nem egyértelműen közkedvelt gondolkodó, Certeau-t – legalábbis nálunk – alig ismerik. Néhány elméleti írás olvasható ugyan már tőle magyar nyelven,³ s életművét érintőlegesen tárgyalja egy, éppen itt, az *Aetasban* két éve megjelent szöveg,⁴ a szerző egyelőre mégsem igazán került bele a hazai történelmi köztudatba. Persze ennek oka lehet az is, hogy Certeau meglehetősen sokrétű, bonyolult és enigmatikus figura: vallás- és társadalomtörténész, történetfilozófus, kultúrszociológus, a 16–17. századi misztika kutatója, a mindennapi élet, a „mindennapiság” teoretikusa. Ahogy egy, a munkásságáról kiadott tanulmánykötetről írott recenziójában Jerrold Seigel megfogalmazza, Certeau volt „a ’60-as évek vége és a ’80-as évek közepe közötti francia szellemi élet egyik legkülönösebb és legmisztikusabb alakja”.⁵ Certeau nem tartozott a francia intellektuális élet „sztárjai” közé, ám mindamellett nagy megbecsülésnek örvendő, nagy hatású gondolkodó volt, nem csak – sőt, talán azt sem mérészség kijelenteni, hogy egy idő után már nem elsősorban – a francia közegben: egyik

³ Certeau, Michel de: *Az írás és a történelem*. Ford.: Rajacic Ágnes. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 2003. 99–111.; Certeau, Michel de: *Történelem és struktúra*. Ford.: Szekeres András. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Budapest, 2004. 137–144.

⁴ Pieters, Jürgen: *Új historizmus: posztmodern történetírás a narratológia és a heterológia között*. Ford: Bereck Annamária és Lábadai Zsombor. *AETAS* 18. évf. (2003) 3–4. sz. 215–229. (különösen: 226–227.)

⁵ Seigel, Jerrold: *Mysticism and Epistemology: The Historical and Cultural Theory of Michel de Certeau*. *History & Theory* 43 (2004 october) 400.

legfőbb forrása és inspirálója lett olyan angolszász irányzatoknak, mint az újhistorizmus vagy a kritikai kultúrakutatás (cultural studies).⁶

Certeau sokrétűségét jelzi meglehetősen különleges tudományos pályája is: jezsuita szerzetesként kezdte, a 16–17. századi katolikus misztikát kutatta, és sajtó alá rendezte a 17. század egyik legfontosabb misztikusának, Jean-Joseph Surinnek néhány művét, később, a '80-as évek elején pedig könyvet is írt a misztikáról.⁷ Emellett Jacques Lacan a pszichoanalízis legjelentősebb francia posztstrukturalista képviselője által alapított *Ecole Freudienne* tagja volt,⁸ történészberkekben pedig leginkább az *Annales*-körhöz kapcsolható: tanulmányt írt például az *Annales*-iskola 1974-es, az újabb történelemelmélet problémáit tárgyaló kötetébe, a *Faire de l'histoire*-ba,⁹ a '70-es években pedig két önálló, történelemelméleti könyve jelent meg.¹⁰

Egy ilyen bevezető nem vállalkozhat Certeau gondolatvilágának átfogó ismertetésére,¹¹ mindössze néhány, a certeau-i történelemelmélet és módszertan szempontjából fontos fogalom rövid felvázolását kísérhetjük meg. Talán két, egymással összefüggő tengely mentén lehet a certeau-i történelemfelfogást megközelíteni.

Az egyik Certeau azon nézete, miszerint a történelem és a történetírás sohasem a múlt önmagában vett szemléletére irányul, hanem egy olyan diszkurzív közegnek tekinthető, mely különböző társadalmi eljárások eredményeként jön létre. A szerző szerint a múlt alapvetően idegen, megismerhetetlen, a történész tulajdonképpen csak egy „önmagán átszűr” múltat tárhat fel. Amint önnön munkájával kapcsolatosan írja: „Saját magamat, vagy inkább magunkat akartam megtalálni a múltban. Ezt hívjuk nagy ájtatosan a történelem rekonstrukciójának. A múlt »feltámasztása« valójában vágyainkhoz igazítását jelenti. Márpedig ez ebben az esetben lehetetlennek bizonyult. A XVII. századi keresztények nem amiatt váltak idegenné számomra, amit tudtam róluk, hanem azért, mert észrevettem saját tudatlanságomat és az ő ellenállásukat.”¹² Ez azonban nem azt jelenti, hogy a történelem egyszerűen fikció lenne, hanem inkább azt, hogy a történetírás egy olyan sajátos diskurzust képez, mely a múlt „termelésére”, „előállítására”, „létrehozására” irányul. A történésznek figyelembe kell vennie azokat a technikai, társadalmi eljárásokat, amelyekén keresztül a „történelmet műveli”, a múltat megkonstruálja. Szerinte „egyes diskurzusok azért történe-

⁶ Például Certeau egyik könyvének, mely az 1634-es híres louduni esetet, az ördögtől megszállt apácázárda történetét tárgyaló tanulmányának angol fordításához az újhistorizmus legjelentősebb (irodalom)történésze, Stephen Greenblatt írt előszót. Vö.: Greenblatt, Stephen: *Foreword*. In: Certeau, Michel de: *The Possession at Loudun*. Transl.: Michael B. Smith. Chicago & London, 1996. IX–XI. (A könyv eredeti megjelenése: Certeau, Michel de: *La possession de Loudun*. Paris, 1970.) Greenblatt már tíz évvel korábban is írt egy, a louduni eset, az angliai ördögűzések és a reneszánsz színház kapcsolatát vizsgáló szöveget, melynek gondolatmenete nagyban támaszkodott Certeau könyvére. Vö.: Greenblatt, Stephen: *Loudun and London*. *Critical Inquiry*, 1986/winter 326–346.

⁷ Surin, Jean-Joseph: *Guide spirituel pour la perfection*. Ed.: Michel de Certeau. Paris, 1963.; Surin, Jean-Joseph: *Correspondance*. Ed.: Michel de Certeau. Paris, 1966.; Certeau, Michel de: *La fable mystique: XVIe-XVIIe siècle*. Paris, 1982.

⁸ Lacan pszichoanalízisének Certeau külön tanulmányt is szentelt. Vö.: Certeau, Michel de: *Lacan: une éthique de la parole*. Le débat, 1982/novembre 54–69.

⁹ Certeau, Michel de: *L'opération historique*. In: Le Goff, Jacques–Nora, Pierre (eds.): *Faire de l'histoire*. Nouveaux problèmes. Paris, 1974. 3–41.

¹⁰ Certeau, Michel de: *L'absent de l'histoire*. Paris, 1973.; Certeau, Michel de: *L'écriture de l'histoire*. Paris, 1975.

¹¹ Certeau átfogó ismertetését és elemzését, valamint az egyes könyveknek a certeau-i történelemfelfogásban elfoglalt helyének vizsgálatát végzi el Jeremy Aherne monográfiája. Vö.: Aherne, Jeremy: *Michel de Certeau. Interpretation and its Other*. Stanford (California), 1995.

¹² Certeau: *Történelem és struktúra*, 138.

tiük, mert bizonyos eljárásokhoz kötődnek, és bizonyos funkciók határozzák meg őket. Nem érthetjük meg, miről beszélnek e diskurzusok, anélkül, hogy figyelembe vennénk a gyakorlatot, melynek segítségével céljukat elérik. Különböző módokon lehetséges a kortárs történetírás megfelelő meghatározásához jutnunk [...]. Minden esemény, az egyik vagy a másik, egy »tartalom« és egy eljárás összekapcsolódásával ragadható meg. Ráadásul egy ilyen perspektíva jellemzi a bevett tudományos módszert: például – »modellek« funkcióiként vagy »szabályszerűségek« fogalmaiban – azáltal lehet jelenségeket, dokumentumokat megmagyarázni, hogy megvilágítjuk a terelés szabályait és az átalakítás lehetőségeit. Pontosabban minden ilyen jelentéssel terhelt kifejezést – »a történelem csinálása«, »a teológia csinálása« – komolyan kell vennünk; mivel rendszerint túl könnyen kitöröljük az ígét (vagyis a létrehozó aktust), hogy ezzel nagyobb súlyt helyezünk a főnévre (a munka gyümölcsére).»¹³

Másrészt, az előbbiekkal összefüggésben, Certeau (némiképp Michel Foucault és Lacan nyomán) hangsúlyozza, hogy a történetírás olyan – az egész modern kultúránkra jellemző – eljárásmodként fogható fel, ami a „másiknak”, a halottnak, a felismerhetetlennek a feltárását és ezzel együtt ismerőssé tételét, beolvasztását kísérli meg. Ahogy a *L'écriture de l'histoire* bevezetőjében írja: „Kétségkívül, a nyugati kultúra sajátos struktúrája mutatkozik meg a történetírásban: az érthetőség a másikkal való viszonyban képződik; amikor továbblép (vagy »fejlődik«), megváltoztatja azt, amiből a »másikját« alakítja ki – a vadat, a múltat, a népet, az őrültet, a gyermeket, a harmadik világot. E heteronóm változatokon keresztül – etnológia, történelem, pszichiátria, pedagógia stb. – egy olyan problematika bontakozik ki, mely tud már arról beszélni, amiről a másik hallgat, és biztosítja a (»humán«)tudományok értelmező munkáját – azzal a határral, amely őt a megismerés tárgyától elválasztja. [...] A historiográfia mindenekelőtt elválasztja a jelent a múlttól, és mindenütt megismétli a felosztás eme gesztusát. A múltban – amelyetől elkülönül – választ a »megérthető« és a feledésre szánt között: így kapja meg a jelen érthetőségét”.¹⁴ (Kiemelés az eredetiben.) Vagyis a történelem a másikkal (múlttal) való szembesülés hatására jön létre, ám amint egy historiográfiai aktus eredményeként történet íródik, ezen művelet éppen a másságnak az azonosba való beolvasztását szolgálja, amennyiben megérthetővé, megismerhetővé teszi a múlt fenyegető különbözőségét.¹⁵ Maga Certeau történelmi tevékenysége is az ilyen, másikról szóló diskurzusoknak (ahogy ő nevezte: heterológiaiáknak) az elemzésére irányult: a misztikus és a racionális vallás viszonyára, a koraujkori utazók és a „vad” bennszülöttek kapcsolatára, a megszállott beszéde és a politikai, vallási diskurzus konfrontációjára.

A pszichoanalízis Certeau-nak elsősorban nem is mint teoretikus irányzat fontos, nem is annyira a freudi előfeltevéseket, elméleti rendszert használja fel, hanem a freudi (és lacani) gondolkodás- és elemzésmódot. Mint több írásában is kifejti, a pszichoanalízis és a történetírás látszólag különbözőképp viszonyul a múlthoz: az előző a múltnak a jelenbeli megnyilvánulásából (az „elfojtott visszatéréséből”) kiindulva próbálja meg feltárni a koráb-

¹³ Certeau, Michel de: *Making History. Problems of Method and Problems of Meaning*. In: Certeau: *Writing of History*. Transl.: Tom Conley. New York, 1988. 20.

¹⁴ Certeau: *Az írás és a történelem*, 101.

¹⁵ Ahogy Certeau egy másik szövegében rendkívül plasztikusan megfogalmazza: „Mint Robinson Crusoe szigete partján, mielőtt »egy csupasz lányom rajzolódott ki a homokban«, a történész jelenének határai körül bolyong; felkeresi a partokat, ahol a másik csupán *elhagyott nyomként* jelenik meg. Itt szervezi munkáját. Azon lenyomatok alapján, melyek most kétségkívül némák (ami elment, nem jön vissza többé, hangja örökre elveszett), irodalmat fabrikál”. Idézi: Aherne: *Michel de Certeau*, 10.

biákat, a historiográfia pedig önmagát jelenként meghatározva mintegy elkülöníti, eltávolítja magától a történelmet, hogy aztán megmunkálja, koherens elbeszélésbe helyezze. Ahogy azt egy, a pszichoanalízis történetét ismertető tanulmányában a szerző a két diszciplína különbségével és hasonlóságával kapcsolatban megfogalmazza: „A pszichoanalízis és a történetírás így az *emlékezet tere* felosztásának két különböző módja. Máshogy fogalmazzák meg a múlt és a jelen kapcsolatát. A pszichoanalízis a *jelenben* ismeri fel a múltat; a történetírás *egymás mellé* helyezi őket. A pszichoanalízis a két terület kapcsolatával mint egymáshoz kapcsolódással (az egyik jelen van a másikban), mint ismétléssel (az egyik más formában ismétlődik meg a másikban), mint a homályossággal és a *quidproquo*val foglalkozik. (Mi minek »foglalja el a helyét«? Mindenütt az álcázás, megfordítás, kétértelműség játéka folynak.) A történetírás pedig úgy fogja fel a kapcsolatot mint egymásra következőt (az egyik a másik után), korrelációt (kisebb vagy nagyobb mértékű kapcsolatokat), ok-okozat viszonyt (az egyik követi a másikat) és szétválasztást (az egyik vagy a másik, de sosem mindkettő egyszerre).

Így az *idő* két stratégiája összeütközésben áll. Azonban mindeközben hasonló problémák mutatkoznak meg: olyan alapelveket, kritériumokat próbálnak találni, melyek a jelen elrendeződése és a múltbeli képződmények különbségének megértéséhez vagy a köztük lévő folytonosságok biztosításához vezérfonalat biztosítanak; magyarázóértékkel próbálják ellátni a múltat és/vagy a múlt magyarázatára alkalmassá tenni a jelent; összefüggésbe próbálják hozni a múlt vagy a jelen ábrázolásait azokkal a körülményekkel, melyek eljárásukat meghatározzák; különböző gondolkodásmódokat próbálnak kidolgozni (hogyan? hol?), s ezekkel legyőzni az erőszakot (a történelem konfliktusait és esetlegességeit), magát a gondolkodás erőszakát is; megpróbálnak leírni és létrehozni egy elbeszélést, mely mindkét diszciplína számára egy diskurzus értelmezésének alapvető formája.”¹⁶ (Kiemelések az eredetiben.)

Ám a történész, akárcsak a pszichoanalitikus, úgy is viszonyulhat az eseményhez, a dokumentumhoz, a szöveghez, hogy mintegy mögé kérdez, nem csak arra irányul vizsgálata, amit a *textus* mond, hanem amit elrejt, elhallgat, valamint vizsgálata a jelenből, az „elfojtott visszatéréséből” kiindulva próbálja a múlt fragmentumait elemezni. Így a certeau-i módszer valamiféle (nem a hagyományos értelemben vett) „történelmi pszichoanalízis”: azon kulturális eseményekre, jelenségekre kérdez rá, melyek a felszín alatt húzódnak, a kultúra fenyegető „másságának” megnyilvánulásait kutatja, melyek tulajdonképpen elfojtódtak ugyan, de mégis nagyban meghatározzák a jelent, a jelen formálódását, illetve azokat a kérdésirányokat, melyek a mai kultúrát és történettudományt meghatározzák.

Az alább közölt szöveg, Certeau Freud-interpretációja nem azt vizsgálja, hogy mi releváns az osztrák lélekbúvár elemzésében, mennyiben felel meg a történettudomány számára; ahogy azt sem, hogy mi Freud történelemelmélete. Ehelyett Certeau a Freud-elemzés analízisét végzi el, kimutatja, hogy milyen (jelenbeli, kulturális) problémákból indul ki a freudi megközelítés, hogyan viszonyul tárgyához, milyen ambivalens kapcsolat működik a pszichoanalitikus gyakorlat (tett, „megvilágítás”) és a pszichoanalízis mint tudomány (magyarázat) között; hogyan képez folytonosságot jelen és múlt között, mely folytonosság a szerző szerint nem valamilyen állandó, egységes struktúra meglétében van, de nem is valamiféle haladás eredményeképp írható le, hanem éppen a konfliktusok, törések állandó, ám más és más formában való visszatérése. Vagyis Certeau a Freud-szöveget történeti tárgyként kezeli – vagy a francia történész gondolkodása szempontjából talán pontosabb,

¹⁶ Certeau, Michel de: *Psychoanalysis and Its History*. Transl.: Brian Massumi. In: Certeau, Michel de: *Heterologies. Discourse on the Other*. Minneapolis, 1986. 4–5.

ha azt mondjuk, történelmi dokumentumot *csinál* belőle –, s ebből próbálja meg kimutatni a pszichoanalízis elemzési metódusát s a két diszciplína (pszichoanalízis és történelem) összefüggéseit.

Így a két szöveg egymás utáni olvasása és egymással való összehasonlítása több dologról árulkodhat. Láthatjuk, hogy Freud miként viszonyul egy 17. századi történelmi esethez, milyen metódusokat alkalmaz elemzésénél. Emellett az is megmutatkozik, Freud „mit csinál” a történelemmel, hogyan állít elő egy történelmi problémát, s e kérdés megoldásában milyen eszközökhöz folyamodik. Valamint feltárható, hogy Certeau „mit csinál” Freuddal, „hogyan kezeli” Freudot mint történelmi dokumentumot. Persze még tovább mehetnénk, kimutathatnánk, hogy Certeau szövege mennyiben lesz történelmivé, mit állít, és mit hallgat el, mennyiben keresi saját és kultúrája kérdéseire a választ Freud szövegében (és persze a 17. század ördöngöseiben, misztikusaiban, „másikjaiban”). Ám e továbblépés, Certeau tanulmányának történelmi dokumentummá alakítása már nem lehet e rövid előszó feladata, tegye meg inkább az olvasó, akinek reményeink szerint e két szöveg közlése némi bevezetést nyújt a freudi történelem-megközelítésbe és a posztstrukturalizmus pszichoanalitikus történetírásába.